

Frank Deppe

Ο ρόλος της Γερμανίας στην παγκόσμια οικονομία - ανάμεσα στη διεθνοποίηση και στην περιφεραιοποίηση*

Αυτή η εισήγηση επιδιώκει να απαντήσει στο ερώτημα για τη σχέση ανάμεσα στη θέση και την προοπτική του γερμανικού καπιταλισμού στην παγκόσμια οικονομία και στις εξωτερικές πολιτικές, όρους, προϋποθέσεις, πλαίσια επιλογών και δράσης ή και σύγκρουσης.

1.

Ας ξεκινήσουμε μ' ένα πολύ περιορισμένο σκιστάρισμα εκείνης της παγκόσμιας ιστορικής κατάστασης που ορίζει με νέο τρόπο, ταυτόχρονα, τον οικονομικό και πολιτικό ρόλο της Γερμανίας (Deppe 1991). Το τέλος της αντιπαράθεσης των συστημάτων, το τέλος της αντιπαράθεσης Ανατολής και Δύσης, ενδυνάμωσε τη θέση της ενωμένης Γερμανίας στο διεθνές σύστημα και ταυτόχρονα διέυρνε σε σημαντικό βαθμό τα πλαίσια των δυνατοτήτων αυτοτελούς, ανεξάρτητης δράσης της (ότι, ήδη, η διαδικασία ενοποίησης, το 1989-1990, αποτελούσε ένα υπόδειγμα, διδακτικό, ανεξάρτητης πολιτικής ισχύος τόσο προς το εσωτερικό όσο και διεθνώς, το έχουν ήδη υποδείξει σε αναλύσεις τους, μεταξύ άλλων, και ο Wilfried Karl, 1991 και Albert Statz 1992). Η γερμανική εξωτερική πολιτική – όπως χαρακτηρίζει η Beate Kohler-Koch (1991:616) – βγήκε «από τη γωνία που βρισκόταν όσον αφορά στη διεθνή πολιτική», αυτό σημαίνει ότι μετά από το τέλος τις διπολικότητας και τη μετάβαση σε μια μετα-ηγεμονική περίοδο, η γερμανική εξωτερική πολιτική – από τη διεθνή πολιτική μέχρι και την οικονομική και την πολιτική ασφάλειας – θα έχει να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις και τις υποχρεώσεις επιλογών που στην περίοδο του «ψυχρού πολέμου» προκαθορίζονταν, σ' ένα – ως το πούμε έτσι – υψηλότερο σημείο. λόγω του ηγετικού ρόλου των μεγάλων δυνάμεων – ιδιαίτερα των ΗΠΑ.

Ποια είναι, λοιπόν, η κατάσταση των προβλημάτων – μετά από τους πανηγυρισμούς για τη νίκη του καπιταλισμού και της οικονομίας της αγοράς, και της δημοκρατίας του νευρικού μανάτζμεντ της κρίσης, που έχουν γίνει πια φωνές κατάθλιψης – στην τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα (προς το παρόν βρίσκονται μπροστά σε μια πολύ πιο μακροχρόνια προοπτική) τα οποία εμφανίζονται σήμερα στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής; Εγώ θα περιοριστώ μόνο σε μερικά σημεία:

---

* Εισήγηση στο θεωρητικό συμπόσιο που οργάνωσε η ομάδα Ευρωπαϊκής Έρευνας του Μαρβούργου και το Ινστιτούτο Διεθνούς Πολιτικής του Βούπερταλ στις 9-10 Οκτωβρίου του 1992, στο Μαρβούργο, με τίτλο: Η εξωτερική πολιτική της Γερμανίας σε σταυροδρόμι.

Πρώτον. Στο οικουμενικό επίπεδο, στο επίπεδο της παγκόσμιας πολιτικής και οικονομίας, αυτό που αφορά το τέλος της αντιπαράθεσης των συστημάτων είναι κύρια η οικοδόμηση καινούργιων δομών ασφάλειας, καθώς επίσης και η θεσμοποίηση των απαιτούμενων οικονομικών και νομισματικοπολιτικών ρυθμίσεων που προετοιμάζονται, ιδιαίτερα εν όψει «της μάχης στην παγκόσμια αγορά» ανάμεσα στα κέντρα της ονομαζόμενης «Τριάδας» (Βόρεια Αμερική, Ανατολική Ασία και Δυτική Ευρώπη). Εδώ – ιδιαίτερα εξαιτίας της εσωτερικής κρίσης των ΗΠΑ – σημαντικό ρόλο θα παίξει η νέα αναδιάρθρωση των σχέσεων δύναμης ανάμεσα στα ηγετικά κράτη και περιοχές της «Τριάδας»: σύμφωνα με τα λεγόμενα του Lester Thorow: «Το ερώτημα είναι ποιος θα κερδίσει την κούρσα, στήθος με στήθος, για την παραγωγικότητα, για την ικανότητα ανταγωνισμού, για το επιστημονικό και τεχνολογικό Know-How, για την ποιότητα της εργασιακής δύναμης, και άρα ποιος, ταυτόχρονα, θα καθορίσει τις ρυθμίσεις, τους κανόνες του παγκόσμιου οικονομικού παιχνιδιού ενός «managed trade» (ρυθμιζόμενου εμπορίου)».

Στην καινούργια έκθεση του Task force των Joseph S. Nye, Kurt Biedenkopf και Motoo Shiina στην Τριμερή Επιτροπή (ο τίτλος της είναι: «Οικουμενική συνεργασία μετά το τέλος του ψυχρού πόλεμου. Μια επανατοποθέτηση του Τριλατερισμού») αναδεικνύεται η αναγκαιότητα των νέων μορφών συνεργασίας ανάμεσα στα κέντρα της Τριάδας: «Τα προβλήματα της δεκαετίας του '90 πρέπει να κατανοηθούν λιγότερο σ' ένα πλαίσιο ανόδου και καθόδου των μεγάλων δυνάμεων και περισσότερο με την έννοια μιας διέρευσής τους εξαιτίας της συνεχώς διευρυνόμενης οικονομικής αλληλοσυμπληρωματικότητας, της αυξανόμενης επιρροής των υπερεθνικά δρώντων υποκειμένων, του ισχυρότερου εθνικισμού στις αδυνάτες χώρες, της διάδοσης της τεχνολογίας, καθώς και του αυξανόμενου αριθμού προβλημάτων που έχουν τόσο σημασία για την εσωτερική πολιτική, όσο και για τη διεθνή οι μεγάλες δυνάμεις, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι που επιδίδουν, δεν μπορούν να στηρίζονται, όπως στο παρελθόν, στα παραδοσιακά μέσα εξουσίας. Εξαιτίας του γεγονότος ότι τα περισσότερα μέσα απορρέουν από τα όσα αναφέρονται προηγούμενα τα οποία δεν μπορούν να λυθούν μεμονωμένα, υπάρχει πρόσφορο έδαφος για όλα τα κράτη να αναπτύξουν τη διεθνή συνεργασία. Κατά συνέπεια, η τριμερής συνεργασία σ' έναν παγκόσμιο χώρο είναι μια αναγκαιότητα ακόμη μεγαλύτερη από το παρελθόν – θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει». (Nye κ.ά., 1992: XXI/XXII).

Επιπρόσθετα σε όσα αναφέρθηκαν, οι πιο πολλοί από τους συγγραφείς που επικεντρώνουν την προσοχή τους στο πρόβλημα των σχέσεων της Τριάδας παραβλέπουν κατά κανόνα το όλο και πιο επείγον καθήκον να υπάρξει επεξεργασία τρόπων υπέρβασης της απόστασης ανάμεσα στους φτωχούς και τους πλούσιους, στη διεθνή διάσπαση Βορρά – Νότου, καθώς και στους αυξανόμενους κινδύνους της διεθνούς κοινωνίας όσον αφορά τα οικολογικά προβλήματα και την οικουμενική τους προοπτική. Η καινούργια έκθεση της «Λέσχης της Ρώμης» (1991) με τον προγραμματικό τίτλο «Η Οικουμενική Επανάσταση» μας υπενθύμισε για άλλη μια φορά τη δραματική ανάγκη δράσης σ' αυτούς τους τομείς.

Δεύτερον. Η Ευρώπη είναι το γεωγραφικό και πολιτικό κέντρο των ανασυγκροτήσεων και των νέων καθηκόντων, σαν συνέπεια της κατάρρευσης των κρατικοσο-

σιαλιστικών συστημάτων και τον τέλος της αντιπαράθεσης των συστημάτων. Ο Werner Weiderfeld και ο Josef Janning σε μια, σε σημαντικό βαθμό, αισιόδοξη προοπτική, περιέγραψαν, το 1990, την ημερήσια διάταξη της ευρωπαϊκής πολιτικής κατά τον ακόλουθο τρόπο: «Ο Λόγος (Ratio) της επόμενης εποχής θα μετρηθεί σε ποιο βαθμό θα κατορθώσει να καταστήσει ικανές προς δράση την απαίτηση και προώθηση μιας ευρωπαϊκής διαδικασίας ενοποίησης σε ζητήματα - κλειδιά: όπως είναι η παραπέρα προώθηση της δυτικοευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η πολιτική και οικονομική αναδιάρθρωση ολόκληρης της Ευρώπης, η προσαρμογή των δομών και των εργαλείων της ασφάλειας, και συνδεδεμένα στενά μ' όλα αυτά – η λύση του γερμανικού προβλήματος, σαν προβλήματος της πολιτικής της Ευρώπης» (Weiderfeld/Janning, 1990:7).

2.

Το γερμανικό ζήτημα, κατά συνέπεια, έχει τοποθετηθεί και πάλι στο κέντρο της ευρωπαϊκής και διεθνούς πολιτικής. Η φόρμουλα «Germany is our problem» (σ.τ.μ. αγγλικά στο πρωτότυπο, «Η Γερμανία είναι το πρόβλημά μας») που καθόριζε την πολιτική της αμερικανικής διοίκησης της εποχής του Ρούζβελτ, στο τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, και για μεγάλο διάστημα καθόριζε επίσης τους σχεδιασμούς για τη μεταπολεμική Ευρώπη και ιδιαίτερα για την πολιτική απέναντι στη Γερμανία, είναι και πάλι επίκαιρη (Greiner, 1989). Ο David Calleo είχε ήδη ονομάσει, το 1988, τις αιτίες για τις οποίες οι νικητές του Β' παγκοσμίου πολέμου είχαν ένα σχετικό ενδιαφέρον για τη διατήρηση της διπολικής τάξης στην Ευρώπη και τη διατήρηση της διπλής κρατικής υπόστασης της Γερμανίας. «Εάν δεν υπήρχε στην Ευρώπη ένας διπολικός διαχωρισμός, σύμφωνα με μια πλατιά διαδεδομένη αντίληψη, θα αναβίωνε οπωσδήποτε, εκ των έσω, το παλιό πρόβλημα της ηγεμονίας στην ήπειρο. Στην περίπτωση μιας γερμανικής επανένωσης θα αντικαθίστατο, κατά πάσα πιθανότητα, η καλή διάθεση των δυτικοευρωπαϊκών εθνών από την παλιά γαλλο - γερmano - βρετανική αντιπαράθεση που αποτέλεσε τον βασικό λόγο για τους δυο παγκόσμιους πολέμους» (Calleo, 1989: 15). Η ευκαιρία, βέβαια είναι –κατά τον Calleo– «πέρα πολύ περιορισμένη, διότι τόσο η Σοβιετική Ένωση, όσο και οι δυτικοί Σύμμαχοι είναι ενάντια σε μίαν επανένωση» (στο ίδιο σελ. 282).

Από το 1990 πληθαίνουν, όμως, –ιδιαίτερα στις ΗΠΑ– οι δημοσιεύσεις στις οποίες αναφέρεται η «γέννηση μιας νέας γερμανικής υπερδύναμης» (Burnstein, 1991: 205 και εξής) ή γίνεται λόγος για τους «ύστερους νικητές», Γερμανία και Ιαπωνία. Βέβαια, εδώ ο λόγος γινόταν πιο πολύ για τη διεθνή οικονομική δύναμη και την ικανότητα στον ανταγωνισμό και στην ικανότητα επενδύσεων αυτών των χωρών. Όμως, αυτή η εκτίμηση αναδύοταν επίσης με την τοποθέτηση ότι σήμερα στον διεθνή ανταγωνισμό για τη διαμόρφωση νέας τάξης, η στρατιωτική δύναμη παραμένει μεν πάντα σημαντική, αλλά, σε τελευταία ανάλυση, η οικονομική ισχύς έχει μετατραπεί σε καθοριστική προωθητική δύναμη. Η νέα πολυπολικότητα – κατά τον Robert W. Tucker, 1990, στο περιοδικό «Foreign Affairs» – θα ορίσει με νέο τρόπο τη θέση των μεγάλων δυνάμεων: «Παλαιότερα η Γερμανία και η Ιαπωνία ήταν μεγάλες δυνάμεις, εάν τις αξιολογούσε κανείς από τη σκοπιά της παραγωγικότητας, του εμπορικού

τους ισοζυγίου και των χρηματικών τους πλεονασμάτων. Στο μέλλον αυτά τα κράτη θα καθορίζονται σαν υπερδυνάμεις εξαιτίας του γεγονότος ότι η πολιτική σημασία της οικονομικής τους ισχύος δεν θα καθορίζεται πλέον από εξαρτήσεις ασφάλειας (από τις ΗΠΑ σ.σ.) που περιόριζαν και έβαζαν ουσιαστικά όρια στην ελευθερία δράσης της εξωτερικής τους πολιτικής» (Tucker 1990: 96/7).

Ο συντηρητικός αμερικανός σχολιαστής Charles Krauthammer που προσέλειξε την προσοχή στις αρχές του 1991, μετά από τη νίκη των ΗΠΑ στον Περσικό Κόλπο, με το σύνθημά του «Μονοπολικότητα» (δηλ. η αναμφισβήτητη πολιτική και στρατιωτική ηγεμονία των ΗΠΑ στον κόσμο) αναφερόταν ήδη από τον Μάρτιο του 1990 στους κινδύνους που θα μπορούσε να προκαλέσει μια επανένωση της Γερμανίας: «Μια από τις πιο σημαντικές εξελίξεις των τελευταίων 50 ετών θα αναστραφεί: ο περιορισμός της βουκοκρατικής κυριαρχίας. Η γερμανική επανένωση θα είναι η πιο θεαματική αναγέννηση της κρατικής κυριαρχίας στη μεταπολεμική εποχή(...) η Γερμανία θα δρα πλέον σε αντιστοιχία με την πραγματική της δύναμη(...) με τον τρόπο της αποφασιστικότητας που είναι χαρακτηριστικός για τις άλλες μεγάλες δυνάμεις, δηλ. για τις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση»· ο Krauthammer ήταν πεπεισμένος ότι η εξέλιξη που ο Calleo θεωρούσε μάλλον απίθανη θα γινόταν πλέον πραγματικότητα. «Γυρίζουμε πίσω... σε μιαν παλιά Ευρώπη, σε μιαν Ευρώπη της ισορροπίας των δυνάμεων, εκείνη της Ευρώπης που δημιούργησε περισσότερη ιστορία από όση χρειαζόταν» (απόσπασμα σύμφωνα με Burnstein, 1991: 93).

3.

Τέτοιου είδους αποσπάσματα με τα οποία θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί η εικόνα ενός «νέου γερμανικού imperium» με πρωτεύουσα τη μητρόπολη Βερολίνο και με μια «ζώνη του γερμανικού μάρκου», μπορούσε κανείς να αναφέρει άπειρα (βλ. το σχολιασμό από τον Jeffrey Gates, *A Cold Peace America, Japan, Germany and the Struggle for Supremacy*, Νέα Υόρκη, 1992, από τον Christian Tenbrock στην εφημερίδα *Die Zeit*, 2.10.92, 6.40) ιδιαίτερα στον αγγλοσαξονικό Τύπο (και ιδιαίτερα τώρα στο συνέδριο των βρετανών συντηρητικών) και όπου στην παρουσίαση των ταραχωδών εβδομάδων της ευρωπαϊκής νομισματικής κρίσης (θα επανέλθω στο ζήτημα αυτό) χρησιμοποιήθηκαν πληθωρικά τέτοιες διατυπώσεις εξορκισμού που θύμιζαν ρεπορτάζ από πόλεμο τόσο σε λόγια όσο και σε εικόνες.

Αυτές τις γερμανικές και ευρωπαϊκές πολιτικές συζητήσεις –από την πλευρά τους μορφές έκφρασης ενός αναπτυσσόμενου εθνικισμού στα πλαίσια της ΕΟΚ– μπορεί κανείς να τις κατατάξει στη ρεαλιστική και στη νεορεαλιστική σχολή σκέψης της διεθνούς πολιτικής, σύμφωνα με τις απόψεις των οποίων η σχέση ανάμεσα στον πλούτο και στην εξουσία στο διεθνές σύστημα αναπαράγεται, όπως και προηγούμενα, από τη δυνατότητα ισχύος των εθνικών κρατών (κατανοούμενη αυτή η δυνατότητα ως έλεγχος πάνω σε πηγές και αποθέματα εξουσίας). Εάν πρόκειται η οικονομική δύναμη να δρα διεθνικά χρειάζεται να μετατραπεί σε πολιτική και αμυντικο-στρατιωτική δύναμη, καθώς και να αποκτήσει την ικανότητα ιδεολογικής καθοδήγησης.

Ο John Maersheiner ριζοσπαστικοποίησε αυτή τη σκέψη, το 1990, σε μια υπόθεση σύμφωνα με την οποία, πρώτον, η Ευρώπη, μετά την πτώση των εγγυήσεων

ασφάλειας της διπολικής τάξης – θα επιστρέψει στην αναρχία εθνικο-κρατικών συγκρούσεων για την αυτοεπιβεβαίωση και για την ηγεσία της ηπείρου και, δεύτερον, μπορεί να δημιουργηθεί τελικά μια σχετική σταθερότητα, μόνο με την προϋπόθεση ότι κανείς θα αποδεχτεί ότι η Γερμανία θα διευθύνει ατομικά όπλα (Maersheimer, 1990).

Πάνω σε τι, όμως –θα μπορούσε κανείς να ρωτήσει– τεκμηριώνεται η υπερβολική αντίληψη για αλλαγή συσχετισμού δυνάμεων στον οικονομικό και πολιτικό τομέα και ιδιαίτερα των εν δυνάμει δυνατοτήτων που αποκτά η νέα Γερμανία στη διεθνή πολιτική. Η σκέψη πάνω στις γραμμές του νεορεαλιστικού παραδείγματος, καθώς και η γεωγραφική απόσταση από την πραγματικότητα της ευρωπαϊκής πολιτικής που ίσως επηρεάζει τους αμερικανούς συγγραφείς, μπορεί να αποτελεί μόνον μian επιμέρους, δευτερεύουσα εξήγηση. Θα πρέπει επιπλέον να πάρουμε υπόψη μας ότι η λειτουργία τέτοιων αναλύσεων στοχεύει στο να δοθεί ένας νέος προσανατολισμός στις συζητήσεις στο εσωτερικό και αφορούν εσωτερικές πολιτικές αντιπαράθεσεις των ΗΠΑ, –π.χ. στον τομέα της βιομηχανικής πολιτικής και της πολιτικής στην υποδομή– δηλ. εκφράζουν σκοπιμότητες να προωθηθούν απόψεις. Γι' αυτό υπάρχει η τάση να υπερβάλλουν για την επιτυχία του ιαπωνικού μοντέλου καπιταλισμού ή το «μοντέλο Γερμανία» ή να υπερεκτιμούν τις δυνατότητες του σχεδίου εσωτερικής αγοράς της ΕΟΚ, όσον αφορά την ανάπτυξή της σε μια ενιαία ευρωπαϊκή οικονομική δύναμη και τέλος –και όχι τελευταίο σε σημασία– προσανατολίζουν αυτές οι αναλύσεις και δίνουν επιχειρήματα για έναν νέο αναπροσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ. Όταν η Elizabeth Pond στο περιοδικό «*Foreign Affairs*» προϋποθέτει ότι η Γερμανία, ήδη, καθοδηγεί την ευρωπαϊκή πολιτική και ότι ήδη έχει μεταφράσει το οικονομικό της βάρος σε πολιτική δύναμη, στην ουσία το ενδιαφέρον της και ο λόγος που κάνει μια τέτοια εκτίμηση είναι ότι πρέπει, επιτέλους, οι ΗΠΑ –ακολουθώντας το σχήμα του Μπους για «Partners in leadership» (σ.τ.μ. «συνέταιροι στην ηγεμονία»)– να δώσουν προτεραιότητα στις διμερείς σχέσεις με τη Γερμανία, στα πλαίσια της ευρωπαϊκής τους πολιτικής.

Σημαντικό –και για τις συζητήσεις που κάνουμε εμείς– μου φαίνεται ότι είναι το ότι δημιούργησαν τέτοιες θέσεις που προσανατολίζονται στα ζητήματα του κράτους και της εξουσίας στη γερμανική κοινή γνώμη, στους πολιτικούς, ακόμη και στους πολιτειολόγους. Ακόμη από το 1985 δημοσιεύτηκε ένα κείμενο του Haus – Peter Schwarz με τον τίτλο «Η ξεδοντιασμένη Γερμανία. Από την πείνα για εξουσία στην ανάμνηση της εξουσίας». Κείμενο που προσέκλυσε περιορισμένο ενδιαφέρον. Αυτό το κείμενο –που ήταν προσανατολισμένο πολιτικά ενάντια στο γερμανικό κίνημα ειρήνης των αρχών της δεκαετίας του '80 – έκανε παραζά κριτικής στο γερμανικό στίλ εξωτερικής πολιτικής που το αξιολογούσε σαν μian έκφραση δομικής αδυναμίας του δυτικογερμανικού κράτους. «Το καλό κλίμα της εξωτερικής πολιτικής τελειώνει αρχίζει μια καινούργια εποχή συγκυρίας διεθνούς πολιτικής εξουσίας». Απ' αυτό συμπεραίνει ότι επακολουθεί –σύμφωνα με τον Schwarz– ένα νεομακιαβελικό στίλ: «Κρυσιακές περίοδοι απαιτούν να έχει κανείς την αίσθηση των κινδύνων, της σκληρότητας, της αποφασιστικότητας και της νομιμότητας απέναντι στις συμμαχίες: ένα στίλ που δεν είχε τη δυνατότητα να το ασκήσει επαρκώς μετά από την περίοδο της

κρίσης του Βερολίνου η Ομοσπονδιακή δημοκρατία(...) μόνο όποιος είναι έτοιμος να παλέψει παραμένει –όσο είναι δυνατόν– αλώβητος» (Schwazz, 1985: 57).

Τέτοιου είδους διατυπώσεις –οι οποίες πάντα συνδέονται με μια σκληρή κριτική ενάντια στην κατάρπωση μιας ηθικολογικής αντίληψης για την πολιτική και η οποία προωθείται από διανοούμενους προσανατολισμένους σε μια κριτική κοινωνική αντίληψη στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα – διαπερνούν ακόμη και τη λογοτεχνική στήλη της FAZ (s.t.m. Frankfurter Allgemeine Zeitung αποτελεί την πιο παλιά εφημερίδα που κατ' εξοχήν εκφράζει τα συμφέροντα του μεγάλου χρηματιστικού κεφαλαίου). Επίσης, στην ίδια κατεύθυνση κινείται το νέο βιβλίο των Arnulf Baring και Jobst Siedler με τον τίτλο «Γερμανία – τώρα τι;» και διαπερνείται από τις ίδιες διατυπώσεις που πυκνώνονται όλο και περισσότερο σε μian έκκληση για έναν νέο γερμανικό πατριωτισμό που «θα ανακαλύψει κάτι τόσο στοιχειώδες, όπως η εξουσία» (Baring 1991: 163 κ.ε.). Ιδιαίτερα, γίνεται μια προσπάθεια επαναξιολόγησης των προτεραιοτήτων της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής – και εδώ πρέπει να πούμε ότι αυτοπεριορίζεται δηλ. οριοθετείται αυτή η διανοητική *diskurs* «από τα πάνω», δηλ. έρχεται σ' επαφή με τις πνευματικές μετατοπίσεις που ήδη πραγματοποιούνται στην κοινή γνώμη «από τα κάτω», καθώς και στα μπλοκ των πολιτικών κομμάτων. Δηλαδή, τι σημαίνουν όλα αυτά –η προτεραιότητα δίνεται στη Γερμανία– σημαίνει ακμή με τη δημοκρατία της ανοχής και το κοινωνικό κράτος στο εσωτερικό, σημαίνει προτεραιότητα στη λύση προβλημάτων που απορρέουν από την επανένωση με την Ανατολική Γερμανία, προβλήματα κοινωνικοοικονομικά πολιτικά και πολιτιστικά; Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη και την προτεραιότητα που τοποθετείται –κατά τον Baring– η Γερμανία πρέπει να συμπεριφερθεί «σαν ένα είδος ηγεμονικής εξουσίας απέναντι στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη» και να «αποκτήσει ξανά μια τέτοια δύναμη προσέλκυσης, ώστε ολόκληρη η Ανατολική Ευρώπη να προσανατολιστεί στη Γερμανία» (στο ίδιο, σ. 83 και ε.). Ταυτόχρονα πρέπει η γερμανική εξωτερική πολιτική να φροντίζει τη συμμαχία της με τις ΗΠΑ – ιδιαίτερα μέσω του NATO (στο ίδιο σφ. 145 κ.ε.). Η οικονομική και πολιτική ένωση στα πλαίσια της ΕΟΚ είναι –σύμφωνα με αυτή την άποψη– μια χίμαιρα διότι «ο κόσμος θα εξακολουθεί να οικοδομείται από τα εθνικά κράτη. Παντού υπάρχει κίνηση και είναι ζωτικό σε καταστάσεις κρίσης να προσανατολίζεται κανείς στη δική του κυβέρνηση και να στηρίζεται στους δικούς του ανθρώπους» (στο ίδιο σελ. 155).

Αυτή η θέση που δίνει προτεραιότητα στην απόκτηση εθνικής ταυτότητας και εξουσίας και που καταγγέλλει τον εκδημοκρατισμό, την πολιτική συμμετοχής, κοινωνικής δικαιοσύνης, εξασφάλισης ειρήνης, υπερεθνικής συναίνεσης κ.ο.κ. σαν ξεπερασμένες ηθικές μορφές της πολιτικής χαρακτηρίζεται, από τους Bonder, Röttger και Zieburg, –και δικαίως– σαν αντιδραστική. Αυτοί διατυπώνουν, – εξαιτίας της γενικής έλλειψης στρατηγικής και της σύγχυσης που επικρατεί – το κεντρικό ερώτημα – που τοποθετούν και στον τίτλο του βιβλίου τους με θέμα «Η Γερμανική εξωτερική πολιτική σε σταυροδρόμο». «Η προτεραιότητα του δυτικού προσανατολισμού έκανε την Ομοσπονδιακή Γερμανία αυτό που σήμερα είναι και, κατά συνέπεια, είναι ανάγκη αυτός ο προσανατολισμός να διατηρηθεί ακόμη στις σημερινές παγκόσμιες πολιτικές συνθήκες, ή όπως ορισμένοι λένε, φτάνοντας τις διατυπώσεις μέχρι τα

άκρα, ότι τώρα είναι που πρέπει να γίνει η αποφασιστική καθοδηγητική αρχή της πολιτικής: τι είναι αυτό που πρέπει να αλλάξει για να συνδεθεί η οικονομική πολιτική και η πολιτική ασφάλειας στο δυτικοευρωπαϊκό, ατλαντικό και τελικά στο πλαίσιο του ΟΟΣΑ και να μπορεί ταυτόχρονα να συνυπάρχει με την ανταπόκριση στις νέες απαιτήσεις που έρχονται από τα ανατολικά, χωρίς κανείς να δώσει τροφή στην παλιά υποψία του παλιού “γερμανικού ειδικού δρόμου”; Ή για να το διατυπώσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια: Ποιο είναι το αυτονόητο για την ενωμένη Γερμανία, το οποίο παίρνει υπόψη του τόσο τις παγκόσμιες όσο και τις εσωτερικές κοινωνικές αλλαγές; Ή πρόκειται για κάτι που δεν μπορεί κανείς να το κατορθώσει όπως τον πασίγνωστο τετραγωνισμό του κύκλου; Τότε, εάν έχουν έτσι τα πράγματα, πρέπει κανείς να φορέσει ό,τι πιο ζεστό έχει και να προετοιμαστεί για βίαιες σκηνές». (Bonder κ.ά., 1992: 194/5).

4.

Η κριτική του «νεορεαλιστικού σχεδίου» (που αυτή την εποχή συμπίπτει με τις μαρξιστικές αναλύσεις που στηρίζονται στη θεωρία του ιμπεριαλισμού) είναι πάρα πολύ γνωστή σε όλους όσους παίρνουν μέρος σ’ αυτή την επιστημονική σύσκεψη. Δεν θέλω, λοιπόν, κατά συνέπεια, να επαναλάβω μεμονωμένα στοιχεία αυτής της θεωρίας. Η νεορεαλιστική αντίληψη –όπως το έχει διατυπώσει η Beate Konler - Koch– αποτελεί μια «οπτική αντίληψη που αντιλαμβάνεται το φαινόμενο της συνεχούς δια-δικτύωσης των διεθνών σχέσεων και τις αναπτυσσόμενες αλληλεξαρτήσεις σαν μια ποιοτική αλλαγή στο διεθνές σύστημα, με την έννοια μιας συνεχώς αναπτυσσόμενης “απο - οριοθέτησης” μιας παραδοσιακά διατυπωμένης πολιτικής, που αντιλαμβάνεται αυτές τις δομικές αλλαγές σαν μια μόνιμη βάση για τη συνέχεια εκείνου του “φιλελεύθερου και κορπορατίστικου διεθνισμού” με τον οποίο σωστά χαρακτηρίστηκε το στίλ της εξωτερικής πολιτικής της Ομοσπονδιακής Γερμανίας στο παρελθόν» (Kohler - Koch, 1991: 606/7).

Για τη διεθνή πολιτική και τις δομές εξουσίας υπεισέρχεται ταυτόχρονα το στοιχείο ότι «η σημασία της στρατιωτικής δύναμης περιορίζεται, ενώ αντίθετα, βαθμιαία, έρχεται όλο και περισσότερο στο προσκήνιο η σημασία της οικονομικής ισχύος» (Czempiel, 1991: 12).

Η οικονομική δύναμη –στη βάση της σημερινής βαθμίδας διεθνοποίησης και διαπλοκής της παραγωγής, της ανταλλαγής και της νομισματικής σφαίρας– δεν μετατρέπεται άμεσα σε δυνατότητα πολιτικής και στρατιωτικής ισχύος των εθνικών κρατών, αλλά αντίθετα επιδρά σαν έλεγχος και διεύθυνση πηγών δύναμης (παραγωγής, χρήματος και πίστωσης, τεχνολογίας και επιστήμης κοινωνικής σύγκλισης, εξειδίκευσης της εργασιακής ικανότητας κ.λπ.) – τελικά επιδρά σαν ικανότητα «δομικής δύναμης», που σημαίνει ότι καθορίζει τους κανόνες ανταγωνισμού στο παγκόσμιο σύστημα ανάμεσα σε κράτη και ανάμεσα σε οικονομικές επιχειρήσεις (αυτή είναι και η άποψη του Lester Thorow, 1992).

Η άνοδος των μη στρατιωτικών εμπορικών δυνάμεων της Ομοσπονδιακής Γερμανίας και Ιαπωνίας –σε αντίθεση με την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και τη σχετική υποχώρηση των ΗΠΑ– αξιολογείται σαν επιβεβαίωση της αλλαγής των δομών

της διεθνούς δύναμης (και σ' αυτό το βαθμό –τουλάχιστον προς το παρόν– φαίνεται να επιβεβαιώνεται η θέση του Volker Rittberger ότι, όσον αφορά τη θέση της Γερμανίας στον κόσμο, δεν υπάρχει κανένας λόγος να βρει τρόπο να της προσάψει «με οποιοδήποτε τρόπο την ετικέτα μιας στρατιωτικής εξουσίας» (Rittberger, 1991: 212).

Τέλος, αυτή η θέση απορρέει από τη σημασία που έχει η θεσμική εξασφάλιση της οικονομικής αλληλοδιαπλοκής και αλληλεξάρτησης και συνεργασίας. Έχοντας το βλέμμα μας στραμμένο στο ρόλο της Γερμανίας, τονίζεται, όπως είναι φυσικό, η σημασία της δυτικοευρωπαϊκής ολοκλήρωσης –να το πούμε εν συντομία– η δυναμική της εσωτερικής αγοράς και του Μάαστριχτ, σε μια κατεύθυνση, οικονομικής και νομισματικής, καθώς και πολιτικής ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό, –σύμφωνα με τον Reinhard Rode– «υπάρχει περιορισμένος χώρος για μονόπλευρες τυχολογικές εκδηλώσεις δύναμης» (Rode, 1992: 208/9).

Απ' αυτό συμπεραίνουμε πάλι ότι μπορεί κανείς να καταλήξει στο σχετικά καθαρό συμπέρασμα για την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της νέας Γερμανίας. Ο κίνδυνος μια μεγαλογερμανικής πολιτικής στην Ευρώπη φαίνεται να μην είναι και πολύ ρεαλιστικός (Rode). Η μοναδική ρεαλιστική πολιτική για τη Γερμανία είναι αυτή μιας ευημερούσας, ευρωπαϊκής μη στρατιωτικής δύναμης που θα ακτινοβολεί παραδειγματικά στο περιβάλλον της μ' έναν θετικό τρόπο, σαν ένα κράτος πρόνοιας και εμπορίου (Rode) 1992: 224/5). Ο Andrej Markovitz και ο Simon Reich απολυτοποιώντας αυτή τη θέση λένε: «Η εξουσία που στηρίζεται στο γερμανικό μάρκο, η μετά το Άουσβιτς καθοριζόμενη από την ηγεμονία της Γερμανίας, έχει αποδειχθεί σαν πολύ πιο ισχυρή και μακροπρόθεσμη απ' ό,τι η κυριαρχία που εφαρμοζόταν με τη διαμεσολάβηση των τανκς των Ναζί» (Markovitz/Reich, 1992: 21).

Βέβαια, σ' όλες αυτές τις τοποθετήσεις προϋποτίθεται ότι η Γερμανία έχει ήδη καταλάβει μίαν ηγεμονική θέση στην Ευρώπη (σαν οικονομική ηγετική δύναμη στην ΕΟΚ, καθώς και σαν «κοινωνικό μοντέλο» στην ανατολική Ευρώπη το οποίο τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη ευχαρίστως θα ήθελαν να μιμηθούν) προϋπόθεση, βέβαια, που απαιτεί από πλευράς μας έναν κριτικό έλεγχο.

5.

Πως αιτιολογείται αυτή η μάλλον αισιόδοξη αντίληψη για την ανάλυση του διεθνούς συστήματος μετά από το τέλος της αντιπαράθεσης των συστημάτων, και ειδικά για το ρόλο της Γερμανίας στην Ευρώπη; (Είναι αισιόδοξη σ' αυτό το βαθμό που για τους οπαδούς της σχολής της αλληλεξάρτησης, καθώς και της θεωρίας του εμπορικού κράτους, του Richard Rosecrance, οι υπερεθνικές οικονομικές συνεργασίες αυτόματα οδηγούν σε πλούτο, σταθεροποιούν τη δημοκρατία και περιορίζουν, κατά συνέπεια, τους κινδύνους στρατιωτικών αντιπαράθεσεων στην παγκόσμια πολιτική).

Και σ' αυτό το ζήτημα θα αποφύγω να αναφέρω αναλυτικά επιμέρους εμπειρικές αναλύσεις –ο Reinhard Rode έτσι και αλλιώς έχει αξιολογήσει τα σημαντικότερα στοιχεία του προβλήματος της Γερμανίας ως ευρωηγεμόνα. Ο Lester Thorow στο τελευταίο του βιβλίο με τον τίτλο «Head to Head» (1992) ανέπτυξε το ακόλουθο σενάριο για τη δεκαετία του '90. Η παγκόσμια οικονομία και η παγκόσμια πολιτική θα

καθορίζεται από την αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο συστήματα του καπιταλισμού, ανάμεσα στον εξατομικευμένο αγγλοσαξονικό καπιταλισμό και τον, όπως τον ονομάζει, κοινοτικό ιαπωνικό και γερμανικό καπιταλισμό. Η περιφερειοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας με τη μορφή του μπλοκ της Τριάδας θα εξακολουθεί να υπάρχει και οι κανόνες του παιχνιδιού του διεθνούς ανταγωνισμού θα συμπυκνωθούν ιδιαίτερα στις μορφές ρύθμισης του «managed trade». Σ' αυτή την κατάσταση – σύμφωνα με τον Thorow – οι Ευρωπαίοι θα είναι αυτοί που θα καθορίσουν τους κανόνες του παιχνιδιού, διότι η Ευρώπη, σύμφωνα με τη γνώμη του, θα είναι η ατμομηχανή ανάπτυξης στη δεκαετία του '90. Η πραγματοποίηση της εσωτερικής αγοράς της Κοινότητας μέσα στο 1993, η διεύρυνση της ΕΟΚ με τις χώρες της ΕΖΕΣ, καθώς και με ορισμένα ανατολικο - ευρωπαϊκά κράτη θα προσφέρει στην Ευρώπη καινούργιες δυνατότητες ανάπτυξης. Στο κέντρο του ευρωπαϊκού σπιτιού – σύμφωνα με αυτό το σχήμα – χτυπάει η καρδιά του ατομικού εργοστάσιου της Γερμανίας που σύντομα θα μπορέσει να ξεπεράσει το κόστος της γερμανικής ενοποίησης και που ήδη είναι προσανατολισμένη σε μια επιθετική νομισματική πολιτική και που διαθέτει πλεονάσματα στο εξωτερικό εμπόριο και συμβάλλει σε μια τέτοια κατεύθυνση και για τους άλλους συμμάχους της στην ΕΟΚ (Thorow, 1992: 67 και ε.). Επίσης, για τον Reinhard Rode, «ένα νέο γερμανικό οικονομικό θαύμα» αποτελεί ουσιαστικά την προϋπόθεση για την νέα οικονομική και πολιτική οργάνωση της Ευρώπης (Rode, 1992: 223).

Οι πυλώνες του γεμάτου επιτυχίες γερμανικού μοντέλου ανάπτυξης –και από την οπτική γωνιά της ιστορικής του ανάπτυξης– στηρίζονται στους κανόνες: Προσανατολισμός στις εξαγωγές, μια οικονομική και νομισματική πολιτική προσανατολισμένη στη σταθερότητα της αξίας του νομίσματος και ένας σχετικά σταθεροποιημένος κοινωνικός συμβιβασμός και συναίνεση που στηρίζεται τόσο σε κοινωνικοκρατικούς θεσμούς, όσο και στο σύστημα των εργασιακών σχέσεων. Στη δεκαετία του '80 –παρά τη σχετικά αδύνατη ανάπτυξη των αρχών της δεκαετίας– είχαμε μια εξαιρετικά δυναμική ανάπτυξη τόσο του εξωτερικού εμπορίου, όπως και των άμεσων επενδύσεων. Τα στοιχεία για το εξωτερικό εμπόριο της ΕΟΚ δείχνουν ότι η Ομοσπονδιακή Γερμανία διαθέτει μια εξαιρετική και μοναδική θέση στην εξαγωγή χημικών προϊόντων και επενδυτικών αγαθών ιδιαίτερα στον τομέα των μηχανών και των αυτοκινήτων. Η γερμανική εξαγωγική οικονομία κερδίζει ιδιαίτερα από το γεγονός της «μεταβολής της δομής των αγαθών του παγκόσμιου εμπορίου». Αυτό –σύμφωνα με τον Henning Klodt και άλλους– «καθοριζόταν ιδιαίτερα από τον περιορισμό της σχετικής αξίας των πρώτων υλών, ιδιαίτερα την πτώση των τιμών του πετρελαίου, και από την ισχυρή αύξηση του ποσοστού στα κέρδη επενδυτικών αγαθών. Απ' αυτές τις αλλαγές της δομής, ιδιαίτερα ωφελημένοι βγήκαν αυτοί που ήταν καθαροί εισαγωγείς πρώτων υλών και καθαροί εξαγωγείς επενδυτικών αγαθών» (Klodt κ.ά. 1989: 22/3). Αυτοί, οι κερδισμένοι, ήταν σε πρώτη γραμμή η Γερμανία και η Ιαπωνία το ποσοστό των επενδυτικών αγαθών στις εξαγωγές της Γερμανίας είναι σχεδόν 50%, ενώ στις χώρες του ΟΟΣΑ είναι μόνο 40% κατά μέσο όρο.

Η περιφερειακή δομή του γερμανικού εξωτερικού εμπορίου μας δείχνει μια σαφή συγκέντρωση στη Δυτική Ευρώπη (ΕΟΚ και χώρες της ΕΖΕΣ). Το 1991, το

53% των συνολικών εξαγωγών της Γερμανίας διοχετευόταν στο εσωτερικό εμπόριο της ΕΟΚ (1958: 37,5%). ΕΟΚ και ΕΖΕΣ απορροφούσαν μαζί τουλάχιστον το 70% των γερμανικών εξαγωγών (1958: 58%). Ο Rode χρησιμοποιεί εδώ δικαίως την έννοια «μοναδοδύναμης» (σε αντίθεση με την τριαδική δύναμη Ιαπωνία). Όμως, παρ' όλα αυτά δεν πρέπει κανείς να παραβλέπει ότι η Ομοσπονδιακή Γερμανία αύξησε το ποσοστό των εξαγωγών σε τρίτες χώρες, ιδιαίτερα στις δυτικές βιομηχανικές χώρες, στο σύνολο των εξαγωγών της ΕΟΚ από σχεδόν 30% το 1960 σε πάνω από 40% το 1991 (Eurostat, Εξωτερικό Εμπόριο, 1992: 63). Σε σχέση με τα άλλα κράτη της ΕΟΚ (ιδιαίτερα την Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία) η γερμανική οικονομία διαθέτει ισχυρές θέσεις στην οικονομία των εκβιομηχανισμένων τρίτων χωρών του ΟΠΕΚ και ιδιαίτερα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (των οποίων, βέβαια, το ποσοστό στο σύνολο των εξαγωγών ήταν μόλις το 5% το 1991).

Στη δεκαετία του '80, το ευρωπαϊκό νομισματικό σύστημα εξασφάλισε πάγια σταθερά νομισματικά πλαίσια της γερμανικής εξαγωγικής οικονομίας στη Δυτική Ευρώπη. Έτσι, ουσιαστικά, έγινε το γερμανικό μάρκο το καθοδηγητικό νόμισμα της Ευρώπης. Η πολιτική της γερμανικής τράπεζας (Bundesbank) και της γερμανικής κυβέρνησης μπόρεσε να επιβάλει την πρωταρχικότητα της σταθερότητας της αξίας του χρήματος και μ' αυτή την έννοια μπορεί κανείς να μιλήσει εδώ για μια «ευρωπαϊκοποίηση» του «γερμανικού μοντέλου» (Rittberger, 1991: 220). Αυτή η νομισματική πολιτική επιδρούσε σαν ακρογωνιαία προστασία για την πολιτική ενός εκσυγχρονισμού προσανατολισμένου στην παγκόσμια αγορά, αλλά, επίσης, και σαν όριο μιας εθνικής κοινωνικής και πολιτικής απασχόλησης που προσπαθούσε να ξεπεράσει τα κοινωνικά ρίσκα και τις επιπτώσεις αυτής της πολιτικής.

Έτσι μπορούσε, στην περίοδο μετάβασης στη δεκαετία του '90, στην ΕΟΚ –πιο συγκεκριμένα η Γερμανία– να έχει σαν αφετηρία εξαιρετικά αισιόδοξα προγνωστικά, όσον αφορά την οικονομική της πολιτική. Η έκθεση Cecchini προανάγγελλε ότι με την πραγματοποίηση της ενιαίας αγοράς, το 1992, θα υπάρξουν νέες παροτρύνσεις ανάπτυξης και όλες οι αναλύσεις των εν δυνάμει επιπτώσεων της ενιαίας αγοράς κατέδειχναν ότι ο μεγάλος νικητής της διαμόρφωσης της ενιαίας αγοράς θα ήταν εκείνοι οι κλάδοι της γερμανικής οικονομίας που ήταν προσανατολισμένοι στις εξαγωγές.

Η ακτινοβολία του γερμανικού μοντέλου στην ευρωπαϊκή πολιτική (που υποστηριζόταν στην εξωτερική πολιτική από τον «γκενσερισμό») ήταν αναμφισβήτητη. Και η δυναμική της πολιτικής της ΕΟΚ από τα μέσα της δεκαετίας του '80 –στη βάση μιας επιτάχυνσης της οικονομικής ανάπτυξης στην Ευρώπη που στηριζόταν πολιτικά στον άξονα Βόννης - Παρισιού– μπορούσε να αξιολογηθεί και σαν μια στρατηγική που προσπαθούσε να γενικεύσει αυτό το μοντέλο στον πυρήνα της ΕΟΚ. Σ' αυτό στηριζόταν και η απαίτηση, ενώ ακουγόταν από πάρα πολλές πλευρές στο εξωτερικό, ακόμα και το 1990, ότι τώρα ήρθε ο καιρός η Γερμανία, επιτέλους, να αναλάβει ουσιαστικά τον ηγετικό ρόλο στην ΕΟΚ (έτσι, π.χ., Wallace, 1990). Ο Werner Weidenfeld, βέβαια, έδειξε άμεσα τον κίνδυνο που θα μπορούσε να υπάρξει «ότι η Γερμανία θα μπορούσε μ' αυτό το ρόλο να υπερβεί τις δυνατότητές της, τόσο οικονομικά, όσο και πολιτικά» (Weidenfeld, 1991: 15).

6.

Με βάση αυτό τον επιτυχημένο ισολογισμό, η επίδραση των προειδοποιήσεων για τις αδυναμίες του «γερμανικού μοντέλου» πάρηταν υπ' όψιν περιορισμένα.

Η γερμανική οικονομία που είναι προσανατολισμένη στις εξαγωγές είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη – ιδιαίτερα όσον αφορά την αύξηση του αριθμού των απασχολουμένων – στις συγκυριακές μεταβολές που επέρχονται στην παγκόσμια αγορά. Το γεγονός ότι οι επενδύσεις έμειναν πιο πίσω από ό,τι αναμενόταν και ότι η ζήτηση στην εσωτερική αγορά (σε συνεχώς αναπτυσσόμενες εξωτερικές άμεσες επενδύσεις) – τουλάχιστον μέχρι το 1988 – παρήγαγε και αναπαρήγαγε κοινωνικοπολιτικά προβλήματα στην ίδια τη χώρα και ταυτόχρονα περιόριζε τις δυνατότητες μιας κρατικής αντι-διεύθυνσης (Fritz W. Scharpf).

Ταυτόχρονα υπήρξαν έγκυρες φωνές που κατέδειχναν τον κίνδυνο που υπήρχε εξαιτίας του διεθνούς ανταγωνισμού στις «υποδειγματικές περιπτώσεις των γερμανικών εξαγωγών» – μηχανοκατασκευές, βιομηχανία ηλεκτρονικών και αυτοκινητοβιομηχανία – όσον αφορά την κυριαρχία στους τομείς υψηλής τεχνολογίας που δεν υπήρχε σε αντίστοιχο βαθμό, όπως επίσης εξαιτίας των περιορισμών της ζήτησης και του ότι η αγορά είχε, σε μεγάλο βαθμό σ' αυτό το είδος των προϊόντων, πληρωθεί. Η φοβερή συζήτηση που αφορά τη βιομηχανική πολιτική που γίνεται εδώ και δύο χρόνια, τόσο κάτω από την έννοια «lean production» ή αλλιώς «Ιαπωνικού Management» (Womack κ.ά. 1991) όπως επίσης – σε επίπεδο κρατικό, μέσω της παρέμβασης του Konrad Zeitz («Η αμερικανοϊαπωνική πρόκληση» 1990) προσανατολίζεται ακριβώς σ' αυτό, να ξεπεραστούν οι τομείς όπου υπάρχει μια σχετική οπισθοχώρηση στην ανανέωση των επενδύσεων και της παραγωγικότητας (ιδιαίτερα έναντι του ιαπωνικού ανταγωνισμού) που όσο θα υπάρχει κινδυνεύει να οδηγήσει μεσοπρόθεσμα σε αδυνάτισμα της θέσης της ΕΟΚ και ιδιαίτερα της Γερμανίας.

Ήδη από τη δεκαετία του '80 γινόταν η συζήτηση – που και σήμερα είναι πάλι επίκαιρη – «τοποθεσίας» (Dierkes/Zimmermann, 1990) η οποία συνήθως διεξαγόταν πριν από τους γύρους διαπραγματεύσεων για τις συλλογικές συμβάσεις των συνδικάτων. Από την πλευρά των συνδέσμων των επιχειρήσεων και των νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων συνεχώς τονίζονταν ότι μια τυχόν μεγάλη αύξηση των μισθών και των εξόδων που αυτή η αύξηση των μισθών συνεπάγεται, των φόρων και των νομικά κατοχυρωμένων ρυθμίσεων, θα οδηγούσε σε ανταγωνιστικά μειονεκτήματα, τα οποία εν δυνάμει μειονεκτήματα θα μπορούσαν να παρακαμφθούν με την απορύθμιση, την ευελιξία και τον περιορισμό των εξόδων (Klodt κ.ά. 1988). Απ' την άλλη πλευρά, τα συνδικάτα υπερασπίζονταν τα αιτήματά τους, όχι μόνο υποδεικνύοντας την αναγκαιότητα της σχέσης ανάμεσα στην ποιότητα εργασίας την παραγωγικότητα, τα κοινωνικά έξοδα και τους μισθούς σε συνάρτηση με τις επιτυχίες εξαγωγών της Γερμανίας που οφείλονται στην ποιοτική και παραγωγική και κοινωνικά στηριζόμενη εργασία, αλλά επίσης με το επιχείρημα ότι η εργασία του «γερμανικού μοντέλου» μπορεί να υπάρχει, ας το πούμε απλά, όσο στηρίζεται στην τρίτη κολόνα αυτού του μοντέλου, δηλαδή στη βασική κοινωνική συναίνεση ανάμεσα στο κεφάλαιο το κράτος και την εργασία που δεν μπορεί να τίθεται σε αμφισβήτηση ούτε να αποσυντίθεται. Και εδώ η αδυναμία των συνδικάτων βρίσκει την έκφρασή της στο ότι ήδη κατά τη

δεκαετία του '80 δημιουργούνταν ένας επιλεκτικός κορπορατισμός (σχετικά πλεονεκτήματα γι' αυτούς που εργάζονταν και για τους άνδρες βιομηχανικούς εργάτες) και – σαν αποτέλεσμα των εξόδων της ενοποίησης – τα συνδικάτα βρίσκονται σε αδυναμία να αντιδράσουν ενάντια στις επιθέσεις που δέχεται αυτή η τρίτη κολόνα.

7.

Ήδη έχω – ως το υπενθυμίσω σύντομα – μιλήσει για ένα αισιόδοξο σενάριο που στηρίζεται στις προϋποθέσεις μιας θεωρίας του εμπορικού κράτους και που θεωρεί τη Γερμανία σαν ευρω-ηγεμόνα – σαν οικονομική ατμομηχανή του ευρωπαϊκού σπιτιού και σαν μη στρατιωτική δύναμη στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική, που θεωρεί ότι η Γερμανία έρχεται όλο και περισσότερο στο προσκήνιο μ' αυτόν το ρόλο του ευρωηγεμόνα. Ενάντια, όμως, σ' αυτές τις συνθήκες και προϋποθέσεις μπορεί κανείς να βρεί και μια σειρά από επιφυλάξεις που μας μεταφέρουν ταυτόχρονα στη συζήτηση που γίνεται για τις σημερινές συγχύσεις, και τις κρίσεις τόσο της γερμανικής, όσο και της ευρωπαϊκής πολιτικής.

Πρώτον. Ο ιδεατός βασικός τύπος αυτής της θεωρίας – που βρίσκεται κοντά στους βασικούς απόστολους του συστήματος του ελεύθερου εμπορίου και στους φιλελεύθερους φιλοσόφους – της αγοράς – έχει ήδη επαρκώς κριτικαριστεί (Meyers 1989). Κατ' αρχάς δεν ανοίγει κανένα δρόμο για μια ουσιαστική ανάλυση της παγκόσμιας αγοράς, ενός –όπως το διατύπωσε ήδη το 1973 ο Gilbert Zieburga– «πεδίου πάλης ανόμοιων ομάδων και κρατών στην οποία ο πιο δυνατός υποβάλλει στον αδύνατο το νόμο του» (Zieburga, 1973-297) – αυτό είναι φυσικό, πρέπει κανείς να το παίρνει υπόψη του – την ανάλυση ανόμοιων σχέσεων –δύναμης– και στην αγορά της ΕΟΚ (τουλάχιστον έτσι υπογραμμίζουν ο Markonitz και ο Reich, 1992, που αποδεικνύουν ότι η γερμανική οικονομία είναι ο απόλυτος και καθαρός νικητής που έχει τα απόλυτα και καθαρά κέρδη στην αγορά της ΕΟΚ). Ταυτόχρονα αυτή η θεωρία δεν διαθέτει κανένα όρο και κλειδί που να στηρίζει και να αναλύει μια δομική αστάθεια τις καπιταλιστικής ανάπτυξης που όχι μόνο γεννά βιαιώς κοινωνικούς διαχωρισμούς, αλλά καθορίζει και την κρισιακή κυκλική κίνηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αλλά βασικές απαιτήσεις στην εξωτερική πολιτική προσκύπτουν ακριβώς από αυτή την ιστορική τάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Δεύτερον. Η θεωρία που στηρίζεται στο θεώρημα του εμπορικού κράτους και των αισιόδοξων προγνώσεων έχει εφαρμοστεί πάνω στο πρόβλημα της τριάδας, δηλαδή περιορίζεται στο να παίρνει υπόψη της τις κινήσεις στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές χώρες του Βορρά. Ο Volker Rittberger έχει δίκιο όταν αμφισβητεί «εάν εμπορικά κράτη γενικά και το “εμπορικό κράτος της Γερμανίας” ιδιαίτερα είναι σε θέση στα πλαίσια του πανάκριβου βιομηχανικού συστήματος να αλλάξουν τόσο πολύ ώστε να μην έχουν αρνητικές επιπτώσεις πάνω στην ποιότητα της ζωής και την ποιότητα του περιβάλλοντος “στο άλλο τέλος του κόσμου”, αλλά αντίθετα διαμορφώνουν για αυτόν, τον άλλο κόσμο, προϋποθέσεις και δικής του οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης. Το πιο πιθανό είναι ότι το “νέο εμπορικό κράτος” στις άμεσα επείγουσες αναγκαίες απαντήσεις για τα οικουμενικά προβλήματα της υπανάπτυξης και της περιβαλλοντικής καταστροφής θα παραμείνει χρεώστης» (δεν θα μπορούσε

να τα λύσει) (Rittberger, 1991:228).

Τρίτον. Η θεωρία του εμπορικού κράτους δυσκολεύει το πέρασμα σ' εκείνη την έννοια της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής, πολιτισμικής δομικής αλλαγής ή ανασυγκρότησης στις καπιταλιστικές μητροπόλεις στη διαδικασία προσανατολισμού προς τον εκσυγχρονισμό της παγκόσμιας αγοράς – και σ' αυτό το σημείο έχει σημασία η αυτονόμηση της χρηματικής συσσώρευσης από τις διαδικασίες του ενδοκοινωνικού κοινωνικού διαχωρισμού και αποολοκλήρωσης. (Derpe, 1992).

Είναι ακριβώς το γεγονός ότι βρίσκεται στη σκιά ενός εκσυγχρονισμού προσανατολισμένου στην παγκόσμια αγορά και της συνεχιζόμενης αποϊεράρχησης των σχέσεων κράτους - κοινωνίας που διαμορφώνει τις θεσμικές και υλικές προϋποθέσεις της κρίσης της πολιτικής, όπως αυτή εμφανίζεται, π.χ., στις ονομαζόμενες κοινωνίες των 2/3, στη μετανάστευση και στις εθνικές συγκρούσεις, στην επανέμφανιση ρατσιστικών και νεοφασιστικών τρόπων συμπεριφοράς και σκέψεων ιδιαίτερα σε εκείνες τις πραγματικές και όχι πάντα εμφανείς ομάδες των χαμένων αυτής της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού και της αναπαραγωγής του. Ακριβώς σ' αυτά τα σημεία κερδίζει η διασύνδεση της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής μια δυνατή πρακτική επίδραση και όχι μόνο όσον αφορά τις συζητήσεις για τη συνθήκη του Μάαστριχτ. Η φράση τις Beate Kohler-Koch ότι «οι πραγματικές απαιτήσεις για μια Ομοσπονδιακή Γερμανία = μη στρατιωτική δύναμη βρίσκονται στη “εσωτερική πολιτική της πράξης” (Kohler-Koch, 1991:617) έχει αποκτήσει όσο ποτέ μια πραγματική, καυτή επικαιρότητα.

8.

Η θεωρία του εμπορικού κράτους δηλ. η θέση της θεωρίας της αλληλοδιαπλοκής και αλληλοσυμπλήρωσης εμφανίζει βέβαια και πειστικά επιχειρήματα, όπως π.χ. στην ανάλυση της διαδικασίας της ολοκλήρωσης της ΕΟΚ (της συνδεδεμένης μ' αυτήν απώλειας εθνικής κυριαρχίας). Ότι ο αστικός και ιμπεριαλιστικός εθνικισμός, στο τέλος του 19ου και αρχή του 20ου αιώνα, δεν είχε, ιδιαίτερα στις οικονομικές ελίτ, στη Γερμανία μια βάση επαρκή που να τον στηρίζει (συγκρίνετε τις τοποθετήσεις της Ένωσης Γερμανών Βιομηχάνων και της ένωσης Γερμανών Εμπόρων ενάντια στην εχθρότητα προς τους ξένους) οφείλεται, επίσης, στην αντικειμενικότητα των διεθνών διαδικασιών κοινωνικοποίησης και στις δομές διαπλοκής που στηρίζονται σ' αυτές. Πρέπει κανείς να μην παραβλέπει, όταν συγκρίνει αυτές τις αντιλήψεις: ενώ η νεορεαλιστική αντίληψη, τουλάχιστον στη Γερμανία, διαμορφώνει έναν «Bellizismus» («έναν πόλεμο των δασκάλων»), οι οπαδοί της θεωρίας της αλληλοδιαπλοκής, υποστηρίζουν, τουλάχιστον, την προτεραιότητα της ειρηνικής διευθέτησης των συγκρούσεων στη διεθνή πολιτική.

Παρ' όλα αυτά δεν πρέπει κανείς να περιοριστεί στο να κριτικάρει τα θεωρητικά ελλείμματα αυτών των αντιλήψεων. Πολύ πιο σημαντικό είναι ότι, εδώ και ένα χρόνο, είμαστε μάρτυρες μιας κρισιακής οικονομικής διαδικασίας, στη διάρκεια της οποίας οι υποθέσεις για την ανάπτυξη ολόκληρης της Ευρώπης και ιδιαίτερα της Γερμανίας συστηματικά διαψεύδονται. Το νέο οικονομικό θαύμα προς το παρόν δεν εμφανίζεται. Η παγκόσμια οικονομία βρίσκεται σε ύφεση που συμπεριλαμβάνει

πλέον και τη Γερμανία. Η κρίση στην Ανατολική Ευρώπη οξύνεται. Βέβαια θα ήταν καθήκον μιας βασικής ανάλυσης που θα στηριζόταν στη θεωρία τις συσσωρευσης και της κρίσης να επεξεργαστεί την ιστορική ιδιαιτερότητα αυτής της παγκόσμιας κρίσης της αγοράς (όχι, βέβαια, σαν ένα σκηνικό καταστροφής, της «κατάρρευσης του μοντέρνου»). Σε μια τέτοια ανάλυση θα έπρεπε κανείς να πάρει υπόψη του τις δομικές αλλαγές που συμβαίνουν, μετά από την υπέρβαση του φορντικού μοντέλου του καπιταλισμού, – τόσο διεθνώς όσο και περιφερειακά και εθνικά, – οι οποίες καθορίζουν την παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη: η διαμόρφωση του μπλοκ της Τριάδας· ο ρόλος των διεθνικών συγκροτημάτων· ο ρόλος των νέων τεχνολογιών· η αυτονόμηση και διεθνοποίηση του χρηματιστικού κεφαλαίου (ας θυμηθούμε τη λέξη: Καζίνο-καπιταλισμός)· η αποσύνθεση του «τρίτου κόσμου» και το διεθνές πρόβλημα των χρεών· οι επιδράσεις της νέας συντηρητικής πολιτικής της απορύθμισης· η πανταχόθεν εντοπιζόμενη χρέωση του δημόσιου τομέα, σαν δομικά όρια των δυνατοτήτων της πολιτικής αντι-διεύθυνσης (στην τάση της κρίσης)· οι αλλαγές στη σχέση ανάμεσα στην εθνοκρατική κυριαρχία και «στις αναγκαστικές υποχρεώσεις απέναντι στη διεθνή αγορά».

Θέλω, στο τέλος να προσπαθήσω αυτή τη διαδικασία (που δεν μπορούμε από τώρα να καθορίσουμε τις τελικές της μορφές και τα αποτελέσματά της) να τη συνδέσω με τα ερωτήματα που με απασχολούν: να τη συνδέσω με τον οικονομικό και πολιτικό ρόλο του «ευρωηγέμονα» όσον αφορά τη Γερμανία, στο πλαίσιο της προοπτικής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όπως διαφάνηκε στο Μάαστριχτ, τον Δεκέμβριο του 1991. Θα περιοριστώ εδώ σε δύο συμπλέγματα προβλημάτων.

Πρώτον. Η κρίση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομισματικού συστήματος συνδέεται τόσο με την παγκόσμια οικονομική συγκυρία, όσο και με την πολιτική της Γερμανίας και ιδιαίτερα της γερμανικής τράπεζας (Bundesbank). Κατ' αρχάς εδώ εμφανίζεται μια γενική προβληματική που συνδέεται με την ατυχία της οικονομικής και νομισματικής ένωσης στα μέσα της δεκαετίας του '70. (Σας θυμίζω εδώ μελέτη του Klaus Busch: Η κρίση της ΕΟΚ, από το έτος 1978: Στα τέλη του 1991 ο Busch έκανε μια σκεπτικιστική κριτική αξιολόγηση των δυνατοτήτων υλοποίησης ενός κοινού ευρωπαϊκού νομισματικού συστήματος και επανέλαβε τις θέσεις του). Τότε, δηλ. στα μέσα της δεκαετίας του '70, η αποτυχία οφείλονταν στην ανισόμερη ανάπτυξη της παραγωγικότητας και της ικανότητας ανταγωνισμού ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη, καθώς και στη συγκυριακή διαδικασία κρίσης που εισήλθε με την παγκόσμια οικονομική κρίση 1974-1975. Η κρίση οδήγησε τότε σε μια επανεθνικοποίηση της πολιτικής, και – σαν μια ιστορική ιδιαιτερότητα – η δυνατή θέση, στη διάρκεια τις δεκαετίας του '70, των συνδικάτων και η πίεση των κοινωνικών ταξικών αντιπαραθέσεων επέτεινε αυτή την τάση, (ιδιαίτερα στην κατεύθυνση διαμόρφωσης προτάσεων για την πολιτική απασχόλησης).

Από αυτό προκύπτει, για τη σημερινή κατάσταση, το ερώτημα εάν, παρά την πρόοδο στην ολοκλήρωση της αγοράς, το πρόγραμμα κοινοτικοποίησης της νομισματικής πολιτικής θα ξαναγίνει – εξαιτίας της ανισόμετρης ανάπτυξης της παραγωγικότητας, που αυξάνεται εξαιτίας της ύφεσης της παγκόσμιας αγοράς – θύμα πίεσης μιας επανεθνικοποίησης της πολιτικής.

Όμως, πρέπει να σημειώσουμε ότι πολιτικά αυτή η πίεση δεν εκφράζεται στην Ευρώπη από αριστερά κόμματα και συνδικάτα, αλλά από δεξιά λαϊκίστικα και εθνικιστικά κινήματα των οποίων η κοινωνική βάση δεν περιορίζεται στα θύματα της ύφεσης, αλλά και σ' αυτά της κοινωνικής απο - ολοκλήρωσης, λόγω των επιπτώσεων ενός εκσυγχρονισμού προσανατολισμένου στην παγκόσμια αγορά. Από αυτό βγαίνει το συμπέρασμα ότι η τάση της εθνικοποίησης στον πολιτικό χώρο δεν θα οξυνθεί μέσα από τις κλασικές συγκρούσεις ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, αλλά μέσα από εθνικές εντάσεις, από την πάλη για κατανομή που διαπερνά και τα παλιά μέτωπα ταξικών αντιπαράθεσεων, καθώς και μέσω των διεθνών συγκρούσεων και πολέμων.

Δεύτερον. Αυτό που αφορά – ιδιαίτερα τον οικονομικό και οικονομικοπολιτικό – ρόλο της Γερμανίας σ' αυτή κι διαδικασία, φαίνεται, τουλάχιστον προς το παρόν, επιβεβαιώνει την απαισιόδοξη και σκεπτικιστική θέση ενός «ευρωηγεμόνα που δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις σημερινές απαιτήσεις» (Bischoff/Menard, 1992).

Η οικονομική, η νομισματική και η πολιτική των προϋπολογισμών της Γερμανίας κινείται πάνω στο τεντωμένο σκοινί, από τη μια μεριά, να χρηματοδοτεί τα έσοδα της ενοποίησης μέσω μιας αυξανόμενης χρέωσης του κράτους και διευρυνόμενων δημόσιων δαπανών, και από την άλλη μεριά, η πολιτική των τόκων και επιτοκίων να υπερασπίζει το στόχο της νομισματικής σταθεροποίησης, έχοντας ιδιαίτερα στραμμένο το βλέμμα της στα συμφέροντα εξαγωγών της γερμανικής οικονομίας προς τη δύση, η οποία νιώθει μια πολύ μεγάλη επιπρόσθετη πίεση που οφείλεται στα υφιστάμενα ρήγματα της ζήτησης σε σημαντικές αγορές, όπως είναι αυτές των μηχανοκατασκευών, της βιομηχανίας αυτοκινήτων και της βιομηχανίας ηλεκτρικών ειδών. Η κρίση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομισματικού συστήματος και το σχέδιο για την οικονομική και νομισματική ένωση είναι, κατά συνέπεια, αποτέλεσμα της σκληρής προσπάθειας επιβολής των εθνικών συμφερόντων της γερμανικής πολιτικής.

Ο Robert Leicht διατύπωσε αυτή τη σχέση με σαφήνεια στις 2 10 92 στην εφημερίδα «Zeit»: «Όπως και αν θέλει κανείς να αναλύσει τη γερμανική πίστη στη συνθήκη του Μάαστριχτ, καθώς και στην πρόσφαση ευρωπαϊκή εισήγηση, δεν μπορεί να προσπεράσει με κανέναν τρόπο το συμπέρασμα ότι: πρώτον η Βόνη υποσχέθηκε ότι οι Γερμανοί θα πληρώσουν μόνοι τους τα έξοδα επανενοποίησης. Τώρα απαιτεί η Ομοσπονδιακή Γερμανία από τους συμμάχους της, χωρίς να ρωτάει, στήριξη για τη γερμανική ενοποίηση και αυτό το κάνει μέσω της παρακαμπτήριας της διεύρυνσης των κρατικών χρεών και μέσω των συνεχώς συσσωρευόμενων, στα επόμενα χρόνια, ελλειμμάτων και, κατά συνέπεια, της υποχρεωτικής αύξησης του διεθνούς επιπέδου των τόκων και επιτοκίων. Πολύ απλά, αυτό το κάνει γιατί έχει, ανάλογα όπως και η Αμερική του Ronald Reagan, τη δύναμη για κάτι τέτοιο!»

Ο Robert Gilpin μίλησε, έχοντας το βλέμμα του στραμμένο στις αρνητικές συνέπειες των Reaganomics (ιδιαίτερα όσον αφορά την πολιτική των τόκων και του δανεισμού), για μια αλλαγή του «καλοπερασάκια» ηγεμόνα, του οποίου η ικανότητα διεύθυνσης προέρχεται και από το γεγονός ότι οι «ακόλουθοι» κερδίζουν τόσο υλικά, όσο και ιδεολογικά από την υποταγή τους. Και μιλάει για έναν «λήστη» ηγεμόνα που αξιοποιεί την καθοδηγητική του θέση για να παίρνει φόρο υποτέλειας από τους

συμμάχους του για σκοπούς που καθορίζονται από τα εθνικά πολιτικά συμφέροντα και την εθνική πολιτική δύναμη.

Σήμερα αυτός ο φόρος υποτέλειας δεν εξασφαλίζεται με τη χρήση άμεσης βίας, αλλά μέσω των μηχανισμών του διεθνούς νομισματικού συστήματος και της πολιτικής των τόκων. Αλλά ακριβώς σ' αυτό βρίσκεται ο δυναμίτης που μπορεί να οδηγήσει στην επαναεθνικοποίηση της πολιτικής. Έτσι έγινε πολύ φανερό στην πρόσφατη κρίση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομισματικού συστήματος και της ΕΟΚ, ότι η εικόνα μιας «Γερμανίας – μη στρατιωτικής δύναμης», σαν ηγεμόνα καλών διαθέσεων, του οποίου η ελκυστικότητα προς τα έξω οφείλεται στα σχετικά μη στρατιωτικά κοινωνικά χαρακτηριστικά και σχέσεις στο εσωτερικό του, υπέστη ένα διπλό πλήγμα: τόσο μέσω της πολιτικής του χρήματος και του τόκου, όσο και με τα κύματα μίσους απέναντι στους ξένους και του νεοναζισμού, τα οποία – αυτό το καταλάβε και η πολιτική τάξη – δημιούργησαν πολύ κακές εντυπώσεις για τη Γερμανία στο εξωτερικό. Η γερμανική οικονομία, επιπλέον, φοβάται ότι θα περιοριστεί ο κύκλος εργασιών της στο εξωτερικό, εξαιτίας αυτών των φαινομένων, και θα υπάρξει περιορισμένη διάθεση επενδύσεων ξένων επιχειρήσεων στην Ανατολική Γερμανία.

Είναι, βέβαια, πάρα πολύ νωρίς για να τολμήσει κανείς να κάνει προγνώσεις εάν η σημερινή κρίση θα αποτελέσει τον καταλύτη σε μια παραπέρα επανεθνικοποίηση της ευρωπαϊκής πολιτικής (και αυτό σημαίνει παραπέρα μεμονωμένες ενέργειες της Γερμανίας και προς ανατολάς) ή αυτή – σαν αποτέλεσμα μιας προσπάθειας ελέγχου της κρίσης – θα οδηγήσει σε μια διαδικασία σταθεροποίησης ολόκληρης της Κοινότητας και της πολιτικής συνεργασίας. Το πρόβλημα που εμένα κατ' αρχάς απασχόλησε ήταν να προσεγγίσω εκείνες τις συνθήκες που επιδρούν, σε μια εποχή συγχύσεων και ανασυγκροτήσεων, στον οικονομικό και πολιτικό ρόλο της νέας Γερμανίας.

(Μετάφραση από τα γερμανικά Νίκος Κοτζιάς).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Baring, Arnulf, Deutschland, was nun? Berlin 1991.
Bischoff, Joachim; Menard, Michael, Weltmacht Deutschland? Hamburg 1992.
Bonder, Michael; Röttger, Bernd; Ziebura, Gilbert, Deutschland in einer neuen Weltära. Die unbewältigte Herausforderung, Opladen 1992.
Burstein, Daniel, Weltmacht Europa, München 1991.
Busch, Klaus, Die Krise der Europäischen Gemeinschaft, Frankfurt/Main 1978.
Busch, Klaus, Die EG und die Architektur Europas nach dem Zerfall der Sowjetunion, in: Gewerkschaftliche Monatshefte, 11/1991, S. 669 ff.
Calleo, David, die Zukunft der westlichen Allianz. Die NATO nach dem Zeitalter der amerikanischen Hegemonie, Stuttgart 1989.
Czempiel, Ernst - Otto, Weltpolitik im Umbruch. Das internationale System nach dem Ende des Ost - West - Konflikts, München 1991.
Club of Rome, Die Globale Revolution, Hamburg 1991 (Spiegel - Spezial).
Deppe, Frank, Jenseits der Systemkonkurrenz. Überlegungen zur neuen Weltordnung, Marburg 1991.
Deppe, Frank, Politische Gestaltung in Zeiten globaler Konkurrenz, in: Schmitthener, Horst (Hrsg.), Zwischen Krise und Solidarität. Perspektiven gewerkschaftlicher Sozialpolitik, Hamburg

1992, σ. 212 κ.ε.

Dierkes, Meinolf, Zimmermann, Klaus (Hrsg.), *Wirtschaftsstandort Deutschland. Leistungsfähigkeit und Zukunftsperspektiven*, Frankfurt/New York 1990.

Eurostat, *Außenhandel und Zahlungsbilanzen. Statistisches Jahrbuch. Retrospektive 1958–1991*, Brüssel/Luxemburg 1992.

Gilpin, Robert, *The Political Economy of International Relations*, Princeton, New Jersey 1987.

Greiner, Bernd, *Germany Is Our Problem*, in: 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 2/1889, σ. 6 κ.ε.

Karl, Wilfried, *Das Ende der internationalen Nachkriegsordnung in Europa. Vom Ost - West Konflikt zur hegemonialen Intergration unter der Führung Deutschlands?* in: *Prokla*, Jg. 21 (1991), Heft 84, September 1991, σ. 417 κ.ε.

Klodt, Henning u.a., *Weltwirtschaftlicher Strukturwandel und Standortwettbewerb. Die deutsche Wirtschaft auf dem Prüfstand*, Tübingen 1989.

Kohler – Koch, Beate, *Deutsche Einigung im Spannungsfeld internationaler Umbrüche*, in: *PVS*, 4/1991, σ. 605 κ.ε.

Maersheimer, John J., *Back to the Future. Instability in Europe After the Cold War*, in: *International Security*, Summer 1990, Vol. 15, No. 1, σ. 5 κ.ε.

Markovits, Andrei S; Reich, Simon, *Deutschlands neues Gesicht: über deutsche Hegemonie in Europa*, in: *Leviathan*, 1/1992, σ. 15 κ.ε.

Meyers, Reinhard, *Wie viele Schwalben machen einen Sommer? (Re –) Naissance der Internationalen Politischen Ökonomie*, in: *Neue Politische Literatur*, Jg. 34 (1989), Heft 1, σ. 5 κ.ε.

Nye, Joseph S., Biedenkopf, Kurt, Motoo, Shiina, *Globale Kooperation nach dem Ende des Kalten Krieges. Eine Neueinschätzung des Trilateralismus, Arbeitspapiere zur Internationalen Politik 67*, Bonn 1992.

Pond, Elizabeth, *Germany in the New Europe*, in: *Foreign Affairs*, Spring 1992, σ. 112 κ.ε.

Rittberger, Volker, *Nach der Vereinigung – Deutschlands Stellung in der Welt*, in: *Leviathan*, 2/1991, σ. 207 κ.ε.

Rode, Reinhard, *Deutschland: Weltwirtschaftsmacht oder überforderter Euro-Hegemon?*, in: Schoch, Bruno (Hrsg.), *Deutschlands Einheit und Europas Zukunft*, Frankfurt/Main 1992, σ. 203 κ.ε.

Scharpf, Fritz W., *Weltweite, europäische und nationale Optionen der Vollbeschäftigungspolitik*, in: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, Jg. 39 (1988), Heft 1, σ. 14 κ.ε.

Schwarz, Hans-Peter, *Die gezähmten Deutschen. Von der machtbesessenheit zur Machtvergessenheit*, Stuttgart 1985.

Seitz, Konrad, *Die amerikanisch-japanische Herausforderung*, München 1990.

Statz, Albert, *Zwischen neuer Machtpolitik und Selbstbeschränkung. Deutsche Außenpolitik am Scheideweg*, in: Schoch, Bruno (Hrsg.), *Deutschlands Einheit und Europas Zukunft*, Frankfurt/Main 1992, σ. 229 κ.ε.

Strange, Susan, *States and Markets*, London 1988.

Thorow, Lester, *Head to Head. The Economic Battle Among Japan, Europe and America*, New York 1992.

Tucker, Robert W., *1989 And All That*, in: *Foreign Affairs*, Jg. 69 (1990), No. 4, σ. 93 κ.ε.

Wallace, William, *Deutschlands zentrale Rolle: Ein Versuch, die europäischen Fragen neu zu definieren*, in: *Integration*, 1/1990, σ. 13 κ.ε.

Weidenfeld, Werner, Janning, Josef, *Der Umbruch Europas: die Zukunft des Kontinents*, Gütersloh 1990.

Weidenfeld Werner, *Die gesamteuropäische Dimension der deutschen Einheit*, in: Ders. u.a., *Die doppelte Integration: Europa und das größere Deutschland*, Gütersloh 1991, σ. 9 κ.ε.

Womack, James P. u.a., *Die zweite Revolution in der Automobilindustrie*, Frankfurt/New York 1991.

Zieburg, Gilbert, *Zusammenfassung: Verflechtungsgrad und Handlungsfähigkeit*, in: *Regionale Verflechtung der Bundesrepublik Deutschland. Schriften des Forschungsinstitutes der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik*, Band 33, München/Wien 1973, σ. 293 κ.ε.

Φρανς Χαλς: Η τσιγγάνα (λεπτομέρεια), Παρίσι, Λούβρο.